

І.В. КОВАЛЬЧУК,
кандидат юридичних наук
(Білоцерківський національний аграрний
університет)

УСИНОВЛЕННЯ, ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДО СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.

Ключові слова: усиновлення, усиновитель, усиновлений, опіка, опікун, батьківське піклування.

Останнім часом світова практика та провідні науковці чітко вказують на те, що пріоритетною формою утримання дітей, які позбавлені батьківського піклування, є усиновлення. Саме тому проблема ґрунтовного дослідження інституту усиновлення з метою його подальшого удосконалення в майбутньому надзвичайно гостро стоїть перед сучасними науковцями.

Історичний досвід організації різних форм допомоги дітям, які втратили батьків або з інших причин позбавлені батьківського піклування, дасть можливість виявити позитивні та негативні чинники, вплив різноманітних форм утримання та виховання дітей на їх подальший розвиток та передбачити майбутні наслідки.

Аналіз розвитку цього інституту права протягом різних історичних періодів дозволяє глибше і повніше зрозуміти умови формування повсякденної сімейної та правової свідомості українського населення і зробити висновки з метою врахування позитивних надбань, упущень і прорахунків його розвитку як на сучасному етапі, так і в майбутньому.

Про актуальність вказаної теми свідчить і те, що на території України було впроваджено проект Державної цільової програми розвитку національного уси-

новлення дітей в Україні «Кожній дитині – власну родину» на 2006–2016 рр. [7, 48]. Крім того, за ініціативою Президента України 30 вересня проголошено днем усиновлення [6, 54].

Метою даної статті є теоретико-правовий аналіз історичного формування інституту усиновлення дітей в Україні.

В Україні, після здобуття нею незалежності, окремі аспекти проблем правового регулювання інституту усиновлення аналізували Л.М. Артюшкіна, Л.М. Баранова, Г.М. Бевз, В.І. Борисова, М.Й. Боришевський, М.М. Василькова, В.А. Ватрас, О.В. Дзера, В.С. Гопанчук, І.В. Жилінкова, А.Г. Зінченко, С.П. Індиченко, В.С. Крижна, І.П. Жерносек, М.В. Логвінова, А.І. Обухівська, А.К. Полянничко, З.В. Ромовська, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, В.С. Яковенко та інші.

Становлення такого соціального, а пізніше і правового явища, як усиновлення, та розуміння його змісту було закладено ще в часи родового суспільства, а згодом отримало подальший розвиток у перших державних цивілізаціях Стародавнього Сходу та античних державах. Згодом, за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави, цей інститут було поширено і на територію сучасної України.

У давньогрецьких містах-державках усиновлення слугувало єдиним корективом соціального безправ'я численних чужинців, що знаходилися поза родовими організаціями.

Слід зазначити, що усиновлення як «штучне синівство», як прийом «стороннього» до складу родини відбувалося на території Стародавньої Русі ще в часи язичництва.

Зокрема, усиновлення використовувалось у слов'ян східної Європи як різновид штучного рідства, одним з наслідків якого була сувора заборона шлюбного зв'язку між кровними членами сім'ї та усиновленими особами протилежної статі. Особа, яку було прийнято в сім'ю, без будь-яких обмежень прирівнювалась до кровних родичів. Під час усиновлення враховувались інтереси усиновлених, особливо тих, що втратили сім'ю. Уже в давніх народів існували певні умови, дотримання яких було необхідним для усиновлення. Так, древні слов'яни через численність та автономність сімей, основною вимогою для усиновлення вважали відсутність кровних родичів в усиновленого. Така вимога була встановлена для того, щоб не порушувати збереження обрядів (які були численними та дуже значимими у той час) у різних сім'ях. У той час усиновлення не було поширено у татар, осетин та інших народів, які жили родовим ладом [2, 17].

Основним і найважливішим джерелом тогочасного українського права було неписане звичаєве право, що створилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам суспільного життя й побуту.

Вчинок, як зовнішня форма вияву звичаєвого права, мав настільки ж важливе значення, як і писана форма закону. Тому зовнішній вияв звичаєвого права супроводжувався особливими обрядами, завдання яких полягало в тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті даний правовий звичай. З часом правові обряди шляхом постійного

їх повторення в однаковій зовнішній формі набирали такого ж правового значення, як і правові норми. Порушення або невиконання звичаєвих обрядів вважалося порушенням норм звичаєвого права.

Саме з цих причин в той час практично не існувало процесуального акту чи інституту, які б не мали свого ключового обряду-символу.

Інститут усиновлення не став винятком з цього правила, і тому в основі процедури усиновлення були норми звичаєвого права та обряди, що імітували народження дитини.

На українських землях за часів Київської Русі приймати в сім'ю сироту, як правило, могли літні люди, коли їм вже було важко справлятися з господарством, або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у сім'ю повинен був вести господарство, шанувати своїх нових батьків, а також був зобов'язаний їх поховати.

Отже, якщо раніше усиновлення мотивувалося потребою зберегти чисельність, міцність громади, то згодом все очевиднішою стає інша мета усиновлення – мати спадкоємця. Це був своєрідний відгомін стародавності, оскільки в пору християнства турботу про душу покійного можна було доручити церкві, а в язичницькі часи приношення йому пожертв складало винятковий обов'язок його дітей.

Разом з тим під час усиновлення враховувались інтереси не тільки усиновителя, але й осіб, що усиновлюються, особливо тих, хто втратив власну родину, оскільки, тільки через усиновлення особи, що були позбавлені батьківського піклування, отримували належний догляд та сімейне виховання.

Відповідно до руського звичаєвого права, були передбачені різні процедури усиновлення, що зберігалися довгий час, а саме:

- обряд фіктивного народження. Імітувати пологи міг і чоловік. Вважалося, що обряд, що імітує пологи дитини чоловіком, супроводжував усиновлення ним дитини;

- одруження з вдовою брата;
- фактичний прийом усиновленого до будинку;
- прийом зятя в сім'ю за відсутності рідних синів (приймацтво);
- особливий договірний акт між усиновителем і особою, що усиновлюється.

Таким чином, стає очевидним, що усиновлення було відоме ще тоді, коли існувала древня родина з патріархальним батьком сімейства на чолі, до якої однаково входили і діти, і прийняті в родину (приймаки) з чужої родини. Також необхідно зазначити, що в той же час усиновлення розглядалось переважно як спосіб залучення робочої сили, а тому мало і економічний зміст.

Довгий час правила, що стосувалися усиновлення, не піддавалися істотним змінам і вирізнялися великою розмаїтістю. Але в міру зміцнення приватновласницьких засад у сімейних відносинах, усе більше значення почав набувати такий порядок, що не можна було усиновляти своїх незаконних дітей. Тим самим створювалися перешкоди на шляху можливого зазіхання на власність усиновителя з боку його незаконних дітей.

В добу Київської держави діяла надзвичайно важлива пам'ятка українського права – «Руська Правда». Ця пам'ятка права є збіркою норм звичаєвого права та княжих уставів, складена в XI–XII ст. (найдавніший список, що зберігся, походить із кінця XIII ст.).

«Руська Правда», на жаль, не виділяла окремо норми щодо регулювання усиновлення, на відміну від опіки. Турбота про дітей, позбавлених батьківського піклування, покладалась на опікунів [12, 311].

У тексті «Руської Правди» вперше з'явилася згадка про «опіку». Так, у Розширеній редакції «Руської Правди» йдеться про те, що після смерті батька опікуном малих дітей ставав хтось із найближчих кровних родичів або вітчим, якщо мати виходила заміж вдруге [11, 66].

Поняття «усиновлення» та «встановлення опіки» у правовому сенсі завжди мали певні відмінності. Так, під час усиновлення відбувається прийняття дитини усиновлювачем у свою сім'ю на правах дочки чи сина. Правовими наслідками усиновлення є те, що така подія надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо усиновленої дитини у тому ж обсязі, який мають батьки стосовно рідних дітей, тобто усиновлені діти в правовому значенні нічим не відрізняються від рідних дітей.

Опіка ж встановлюється з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Опікун зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток.

Відповідно до «Руської Правди» опікуну передавалося у тимчасове користування рухоме й нерухоме майно неповнолітніх. Така передача обов'язково відбувалась у присутності свідків. Опікун мав право розпоряджатися майном, що знаходилося під опікою, та отримувати і привласнювати прибуток від нього, але після закінчення терміну опіки був зобов'язаний повернути все отримане під опіку майно особі, яка знаходилась під його опікою [4, 456].

Отже, ми можемо зробити висновок, що правове регулювання інституту опіки виникло значно раніше, ніж інститут усиновлення, хоч навіть на той час усиновлення вже існувало як один з інститутів звичаєвого права.

Після хрещення Русі (988 р.) церква на українських землях також поступово почала регулювати багато суспільних відносин, що раніше регулювались звичаєвим правом. Усе більшого поширення набирали норми християнської моралі в сім'ї, в тому числі і щодо усиновлення.

Усиновлення здійснювалось церквою за допомогою особливого акта, що виходив від церковної влади. Воно освячу-

валося особливим церковним обрядом, який називався «синотворення». Для того, щоб усиновлення мало силу, воно підлягало ствердженню єпархіальним архієреєм за дотримання визначеного церковного обряду. Такими були вимоги, що пред'являлися до усиновлення нормами візантійського права, під впливом яких тоді знаходилася Русь.

Таким чином, можна зробити висновок, що правовий статус дитини у період розвитку Київської Русі характеризувався використанням церковного, князівського права, а також звичаїв, нерівності у правах та обов'язках дітей різної статі та різного стану, появи та розвитку інститутів опіки, піклування та усиновлення, повним підпорядкуванням дитини волі батьків, відсутністю заборони продавати дітей.

Початком становлення традиції цивільного та сімейного права в Україні можна вважати створення у XVI ст. Статутів Великого князівства Литовського, в яких намітився, хоча і вельми приблизно, але все ж досить виразний поділ права на галузі, в межах яких почали виділятися відповідні цивільно-правові та публічно-правові інститути.

Перший зі Статутів – Старий [8], прийнятий у 1529 р., – був першим загальним кодексом Литовської держави, до складу якої входили тоді і українські землі. За своїм змістом і структурою він був дуже близьким до «Руської правди».

Оскільки норми першого Литовського Статуту 1529 р. були досить архаїчними, то 1566 р. було прийнято другий – Волинський статут [9]. Розділ VI Другого Литовського Статуту регламентував правове регулювання інституту опіки.

Третій Литовський Статут, названий Новим [10], був прийнятий у 1588 р. Він так само як і два попередні Статуту 1529 і 1569 рр. не виділяв інститут усиновлення, натомість визначав порядок призначення неповнолітнім сиротам опікунів.

Артикул 1 розділу VI Статуту підтверджував положення артикулу 11 розділу V

про призначення неповнолітнім сиротам опікунів. Спеціально підкреслювалася мета такого призначення: не допустити розпорошення шляхетської нерухомоті і забезпечити перебування майна в руках членів роду.

Опікунами над дітьми-сиротами призначались, як правило, їх родичі. При цьому правом на опікунство наділялись в першу чергу родичі чоловіка, а не жінки. Коли ж не було близької родини, то сиріт за рішенням уряду можна було передати тим, хто хотів взяти їх на виховання [3, 279].

Таким чином, фактично таке рішення містило основні ознаки усиновлення, але оскільки основною умовою такого усиновлення було повернення боргів батьків дівчинки, то ми не можемо однозначно стверджувати про існування правового регулювання інституту усиновлення в тогочасному суспільстві.

Незважаючи на те, що інститут усиновлення не було закріплено на законодавчому рівні, процесуальне регулювання усиновлення відбувалось в рамках звичаєвого права. Крім того, усиновлення як інститут звичаєвого права визнавалось і на державному рівні. Підтвердженням цього можуть слугувати архівні матеріали.

Найпоширенішою формою усиновлення на той час було прийняття зятя в дім дружини. За такої форми усиновлення зять разом з дочкою підпадав під батьківську владу прийомних батька й матері нарівні з їх рідними синами. Батьківська влада на той момент була безмежною щодо дітей, і батьки часто віддавали дітей в заклад [4, 30].

Дослідивши основні нормативно-правові акти Литовсько-Руської держави, ми приходимо до висновку, що на той час інституту усиновлення як окремого інституту сімейного права ще не існувало. Разом з тим, ми можемо стверджувати, що багато в чому інститут усиновлення був співзвучним з інститутом опіки, і опікуни на той час виконували основні функції усиновителів. Адже спочатку опіка поширювалася

тільки на майно підопічного, а згодом поширилася і на самого підопічного. Якщо на перших порах опікунство було тільки правом опікуна, то з часом воно перетворилося на його обов'язок.

Українське право XVIII ст. вже знало інститут усиновлення. Згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., усиновлення це правовий акт, за яким батьки брали чужих дітей як своїх природних й допускали їх до спадщини (Гл. XIII, арт. 14, п. 1).

Право усиновлення належало особам, які були старші за віком від усиновлюваних, а також особи вільного стану і такого ж як усиновлені. Усиновлення мало бути добровільним, заснованим на взаємній згоді усиновителя і усиновленого, проголошене і записане в урядових книгах (Гл. XIII, арт. 14, п. 3).

Усиновитель мав таку ж владу як і рідний батько. Після смерті бездітного усиновителя його майно успадковував усиновлений, а після смерті бездітного усиновленого – успадковував усиновитель. У випадку смерті усиновителя, а потім і бездітного усиновленого спадщина поділялась на дві частини, з яких одну одержували родичі усиновителя, а іншу – родичі усиновленого. Якщо в усиновителя народжувались власні діти, тоді усиновлений одержував 1/3 частину майна усиновителя, а решту успадковували рідні діти усиновителя.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», на жаль, не врегульовували

безпосередньо процедуру усиновлення, але безумовно мали значний вплив на становлення інституту усиновлення на українських землях [5, 467].

Таким чином, стає очевидним, що усиновлення було відоме ще тоді, коли існувала древня родина з патріархальним батьком сімейства на чолі, до якої однаково входили і діти, і прийняті в родину (приймаки) з чужої родини.

Також необхідно зазначити, що в той же час усиновлення розглядалось переважно як спосіб залучення робочої сили, а тому мало і економічний зміст.

Отже, ми можемо зробити висновок, що навіть у найдавніший період слов'янської історії вже зароджувалися форми допомоги і підтримки, які надалі стануть основою для християнської моделі утримання і виховання дітей-сиріт. Разом з тим, такі форми підтримки не мали постійного характеру і тому не могли забезпечити вирішення проблеми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на належному рівні. Стає очевидним шлях зародження і подальшого розвитку інституту усиновлення в Україні, який бере свій початок від Візантії і знаходить своє повне ствердження на території України. Незважаючи на те, що інститут усиновлення ще не було закріплено у нормативних актах, на відміну від інституту опіки, ми можемо стверджувати про його існування та застосування у суспільстві.

Список літератури:

1. *Антологія української юридичної думки*: в 6 т. / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.), І.Б. Усенко (упоряд.). – К.: Юридична книга, 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – 2002. – 591 с.
2. *Артюшкіна Л.М.* Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л.М. Артюшкіна, А.О. Полянничко. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002. – 268 с.
3. *Гошко Ю.Г.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю.Г. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.

4. *Очерки изъ истории Литовско-рускаго права* / [ред. М.Ф. Владимирскій-Будановъ]. – Ч. 2: Черты семейнаго права XVI в. – Киевъ, 1890. – 60 с.
5. *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р.* / Ю.С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.), К.А. Вислобоков (упоряд.). – К., 1997. – 547с.
6. *Про день усиновлення*: Указ Президента, 27 листопада 2008 р., № 1088/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 46. – С. 54.
7. *Про проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*: Указ Президента, 11 грудня 2007 р., № 1205/2007 // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 38. – С. 48.
8. *Статут Великого князівства Литовського*: [у 3-х т.] / [за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.П. Панькова]. – Том I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
9. *Статут Великого князівства Литовського*: [у 3-х т.] / [за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.П. Панькова]. – Том II: Статут Великого князівства Литовського 1569 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.
10. *Статут Великого князівства Литовського*: [у 3-х т.] / [за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.П. Панькова]. – Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – 568 с.
11. *Суд Ярославль Володимирич Правда Русская. Российское законодательство X–XX веков*: [в 9 т.] / [под. ред. О.И. Чистякова]. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 356 с.
12. *Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение* / С.В. Юшков. – М.: Зерцало, 2002. – 400 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на основании анализа правовых актов, архивных материалов и научной литературы исследовано становление института усыновления в Украине. Проанализировано предпосылки возникновения института усыновления на украинских землях и определены основные этапы его становления. Выяснено место и роль усыновления как института права на протяжении разных исторических эпох.

SUMMARY

Article is dedicated to the process of the establishment and development of the institution of adoption in Ukraine as one of the essential institutions of law. It was studied on the basis of the analysis of legal acts, archival materials and scientific literature. The article also focused on the preconditions and the main stages of adoption institution formation on the Ukrainian lands. It was grounded the place and role of adoption as an institution of law throughout the different historical epochs.

*Рекомендовано кафедрою української філології
та суспільних наук*

Подано 10.11.2012.